

УДК 378.035.6:93

ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

Віра Лисак

*Львівська комерційна академія,
вул. Туган-Барановського, 10, 79005 Львів, Україна*

Досліджено та проаналізовано прикметні ознаки і специфіку становлення національного виховання молоді з найдавніших часів до сьогодні. Виділено рід, родину, громаду як носіїв національної свідомості та самосвідомості виховного процесу.

Ключові слова: національне виховання, родинне виховання, громадське виховання, національна свідомість та самосвідомість.

Виховні аспекти родинного та громадського усвідомлення особистості сьогодні, як ніколи, актуальні в українському суспільстві, їх вивчають та досліджують філософи, педагоги, психологи, вчителі-практики. З початку 90-х років ХХ століття, коли Українська держава стала незалежною, на сторінках фахових педагогічних та науково-популярних видань активно висвітлюють проблеми українського національного виховання в історичному та сучасному аспектах. Перші концептуальні положення про національне виховання, державні програми “Освіта”(Україна ХХІ століття), “Вчитель”, “Діти України” засвідчили глибинне розуміння сутності родинної та громадської складової у виховному процесі, виявлення її основних видів, методів, форм організації та засобів.

Національна ідея, яка формувалася спочатку в родині й розвивалася в суспільстві, була предметом дослідження у перших публікаціях В. Постового, О. Ковальчука, П. Ігнатенка, Ю. Руденка, М. Зваричевської, А. Черненка ще у 90-ті роки минулого століття. Важливо, що тепер у змісті національного виховання виділяють моральний аспект, ознаки формування ціннісних орієнтацій молоді, національної гідності, національних почуттів. На сучасному етапі особливо глибокі наукові дослідження теоретичних, методологічних, історико-педагогічних аспектів національного виховання проводять П. Щербань, В. Юрченко, О. Вишневський, П. Кононенко, Т. Усатенко.

Мета нашої роботи – доповнити змістову сутність національного виховання у родинному і громадському аспекті, виділивши суттєві ознаки та акцентувавши на їх важливості для суспільного розвитку та становлення.

Національне виховання українців – це сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв, обрядів та інших форм соціальної практики, яка створена народом, у процесі якої засвоювалася духовна і матеріальна культура нації, формувалася національна свідомість та досягалася духовна єдність поколінь. Національне виховання для кожного народу самобутнє, історично зумовлене, виявляється в індивідуальних принципах, методах, проявах, які досліджують та науково обґрунтовують вчені. Зокрема, в Росії наукові засади національного виховання та школи розробив К. Ушинський, у Польщі цим питанням ґрунтовно займався Л. Заржецький, в Італії – професор Ломбардо Радіче, у Франції – Анатоль Фолі.

Все це засвідчує, що теорія та практика національного виховання взаємозумовлена і взаємопов'язана, в ній вирізняються основоположні ідеї, загальнопедагогічні принципи, тактичні та стратегічні моменти, що є певним поступом у розвитку народу, нації, держави. З цього приводу знаходимо підтвердження у Гельвеція та Яна Амоса Коменського. “Чим досконаліше виховання, тим щасливіші народи”, – говорив свого часу Клод Гельвецій. А Каменський застерігав: “Зневага до виховання є загибеллю людей, родин, держав і всього світу”.

На думку дослідника М. Стельмаховича, “слово “виховання”... пішло від “ховати”, тобто заховати (уберегти) від небезпеки, смерті, хвороби, “лихих очей, поганих впливів” [7, с. 16]. Закономірно, що всі виховні функції з початків існування екзогамії та матріархату виконувала мати як берегиня домашнього вогнища. З утвердженням патріархату і створенням моногамної сім'ї родинне виховання поступово набуває вагомого значення, виділяються родові звичаї та обряди. У У–УІ ст. в українців як східних слов'ян складається велика патріархальна сім'я з кількох поколінь родичів, що дотримувалися певних виховних цінностей: відповідальності батьків за дітей, гордості за авторитет родини, піднесення гідності та достоїнства людської особистості. Ці прикметні ознаки засвідчили формування основоположних принципів як загальнонаукових вимог для змісту українського національного виховання.

Як вважають дослідники, у УІІ–ІХ століттях на Русі виникла територіальна сусідська община, у якій виділялося дитяче побратимство та посестринство, союзи ровесників, молодіжні товариства, загони “отроків” (воїнів місцевих князів). Саме українське виховання дохристиянської доби зародилося в общині, яка пройшла довгий і тернистий шлях, щоб на певному історичному розвої стати нацією. Вже у той час процес виховання не був хаотичним, а здійснювався через успадкування наступними поколіннями певного суспільно-історичного досвіду. Український народ віками виробляв свої неповторні механізми передачі соціально-педагогічного досвіду: звичаї, обряди, реліквії, атрибути, моральні й правові форми людської діяльності [8,

с. 144]. У той час виховний вплив супроводжував дитину аж до повноліття, але там, де плем'я має ватажка або проводиря, виховання починає бути збірне [9, с. 593].

З прийняттям християнства та процесу етнізації родинне виховання наповнюється якісно новим змістом, ставить перед собою ясну і чітку мету – виховати доброго й порядного християнина на народних звичаях, традиціях, обрядах, сімейних атрибутах, ритуалах, реліквіях. З цього приводу відомий педагог К. Ушинський писав, що християнське виховання “... дає життя і вказує вищу мету всякому вихованню, воно ж повинно служити ... джерелом усякого світла і всякої істини” [10, с. 593]. Українське виховання впродовж усього розвитку та становлення набувало особливих самотутніх рис, де родинна і громада ставали активними чинниками формування національної свідомості й самосвідомості.

Часи феодального розбрату певною мірою були зумовлені тим, що родинне виховання у князівських і боярських сім'ях мало свою специфіку. У найстарішому документі “Руська правда” зафіксовано, що багаті матері не годували немовлят, а наймали для цього мамок. Згодом три-чотиричного княжича віддавали в родину годувальника, де навчали військової справи, займалися з ним фізичними вправами та готували до державної участі. Часто княжичі виховувалися в різних родинах, не знали один одного роками, були позбавлені родинного спілкування упродовж усього часу, і тому брат ішов на брата, а чвари, роздори й беззаконня панували на руській землі. Згодом годувальників замінили “дядьки”, серед яких було багато видатних педагогів.

Митрополита Іларіона (XI ст.) вважають одним з перших українських педагогів, а його “Слово про закон і благодать” розкриває особливості національного виховання в аспекті родини і громади. Зокрема, автор не підтримував ідеї візантійського виховання щодо аскетизму, надмірної дисципліни, натомість обґрунтував шкідливість для потомства кровноспоріднених шлюбів, а також вказував на необхідність пильного догляду за немовлятами та потребу покарання за жорстоке ставлення до матері. Отже, українське виховання людяне (гуманне) в першооснові своїй, яке ґрунтується на священних традиціях, звичаях, атрибутах, повір'ях.

Київський князь *Володимир Мономах* (1053–1125) у своєму “Повчанні дітям” робить спробу показати систему руського виховання, акцентує на тому, яким воно повинно бути, оскільки навчання і виховання є “пізнання волі божої” [4, с. 176]. Про неповторність, унікальність як конкретної людини, так і окремих народів, автор роздумує вголос: “Якби і всіх людей зібрати, то кожен має свій вид і образ обличчя” [4, с. 176]. Князь вважав, що в руській родині первинне значення має працелюбство та ініціатива дитини. Приклад батьків у вихованні є важливим чинником моральних норм дитини,

а патріотичні обов'язки повинні бути складовою суспільного буття. З огляду на це автор розробив систему фізичного виховання українського юнацтва. На жаль, сучасні юнаки не зовсім правильно розуміють свій громадський обов'язок щодо захисту Вітчизни і свідомо ухиляються від служби в українській армії.

Виховання сприяє формуванню світогляду й віри, мудрості і добротності, правознавства й патріотизму, так вважали Ярослав Мудрий і митрополит Іларіон, закликаючи: “Чого не знаєте – вчіться, а що знаєте – не забувайте. Умійте вивчати й використовувати досвід інших, однак плекайте мудрість свою”[4, с. 183]. Звідси й розуміння української ідеї – освітне, світоглядне, християнське, побудоване на родинному та громадському вихованні.

Найбільш сприятливий період для формування основ національного виховання мала епоха українського Відродження (XVI–перша половина XVIII ст.). Саме тоді почали організовуватися братські школи, у яких виховний процес здійснювали педагоги “дидакаси”, але пріоритетна роль відводилася також родині та громаді. У Статуті Львівської братської школи йшлося про те, що батьки мають всіляко сприяти навчанню дітей, з раннього дитинства привчати їх до послуху, оплачувати освіту та виконувати штрафні санкції, які могли б бути покладені на братчиків. Коли батьки приводили синів до школи, то повинні були мати при собі двох свідків, у присутності зачитували “реєстр”, тобто загальні правила для батьків та учнів.

Варто звернути увагу на особливості виховання у братських школах, які були осередками демократизму та передвісниками нового української вищої школи. Саме Львівська братська школа, створена 1436 року, зростала та міцніла на власному національному ґрунті, стала взірцем для інших братств. Першими керівниками братської школи у Львові були “руський вчитель” *Стефан Зизаній* і “грецький вчитель” *Арсеній*, єпископ Єласона, який погано знав слов'янські мови і не був знайомий з місцевими звичаями. Саме Зизаній, який користувався авторитетом серед львів'ян, був глибоко обізнаний з потребами навчання і виховання, вмів пропагувати національні ідеї, запроваджуючи місцеві традиції та елементи демократизму в шкільну практику.

Педагоги Львівської братської школи особливий акцент робили на проблемах виховного та навчального процесу. Зокрема, брат засновника школи *Лаврентій Зизаній* практично започаткував створення навчально-педагогічної літератури, написавши у формі запитань і відповідей “Граматику словенську”. Брати Зизанії активно виступали проти соціальної несправедливості та національного гноблення українського народу. Ці ідеї свідомо підтримували братчики – майбутня українська еліта.

Саме у братських школах послідовно відбувалося формування національної свідомості та самосвідомості під час викладання української мови та християнської етики, філософії й літератури. Зокрема, професор *Кирило Ставровецький*, педагог Львівської та Віленської братських шкіл, вважав, що для формування майбутньої людини важливе значення має виховання українське. Зокрема, у творах “Дзеркало богослов’я”, “Євангеліє вчительське” видатний педагог зазначав, що місце людини в суспільстві залежить від рівня освіченості, а не від походження та майнового стану, гострота розуму – від вроджених здібностей, а глибина і різноманітність знань – від родинного виховання. У процесі формування національно свідомої особистості К. Ставровецький ключову роль відводив учителеві, до якого ставив високі вимоги: бути терплячим, наполегливим, знаходити і розвивати природні здібності й таланти в учнів, не лінуватися, заохочувати батьків до активного виховного процесу вдома [5, с. 6].

Отже, формування національної системи виховання відбувалося поступово, цілеспрямовано, тому плеяда освітніх і громадських діячів епохи Відродження І. Гізель, Д. Баранович, Л. Зизаній, М. Смотрицький, З. Копистенський, Ф. Прокопович практично й теоретично впливали не лише на українські, а й інші (російські, білоруські) виховні ідеї.

Саме у ті часи близько 1200 молодих талановитих українців, здебільшого випускників братських шкіл, навчалися в європейських університетах, найчастіше як мандрівні студенти (спудеї-ваганти), отримуючи дипломи із зазначенням ступеня магістра філософії, а згодом і доктора наук. Одним з відомих українців доби Відродження був *Юрій Котермак*, який у 1478–1482 роках викладав астрономію та медицину в Болонському та Краківському університетах. А в 1481 році навіть працював ректором Болонського університету. Юрій Котермак (Дрогобич) першим з українських учених одержав учені ступені доктора медицини і доктора філософії, володів багатьма мовами, але особливо цінував свою приналежність до української спільноти, навіть саме своє друге ім’я він обрав від місця народження. Ю. Дрогобич високо цінував друковане слово у вихованні молоді та акцентував на тому, що наука прогнозує майбутнє і забезпечує кожному народу економічний розвиток.

Відомий галицький полеміст, богослов, письменник, ченець *Іван Вишенський (1550–1620)* проблеми шкільництва й виховання розглядав у тісному взаємозв’язку з іншими соціально-політичними проблемами, критикуючи єзуїтську систему освіти і виховання. Іван Вишенський не лише відкрито виступав проти ополячення українського народу, а й прагнув морально захистити українців від чужої мови, культури, історії. Зокрема, різко виступав проти латинської системи освіти, оскільки навчання варто проводити рідною українською мовою, використовуючи елементи

традиційної культури й народного родинного виховання. У творах “Викриття диявола-світодержця”, “Послання князю Острозькому”, “Суперечка мудрого латинника з немудрим русином” Іван Вишенський пропагував ідею рівності, розробляючи конструктивні поради щодо навчання, самоосвіти молодим українцям, які бажають навчатися в університетах. Його ідеї щодо систематичного й свідомого засвоєння матеріалу активно використовувалися у братських школах. Вони впливали на формування прогресивних дидактичних принципів тогочасної освітньої системи [9, с. 27].

Один з видатних українських мислителів Григорій Савич Сковорода досліджував проблеми українського виховання у бесідах, філософських трактатах, притчах (“Благодарний Еродій”, ”Убогий Жайворонок” “Байки Харківські”). Виховні ідеї Сковороди вірізнялися елементами демократизму, гуманізму, народності та патріотизму. Вчений вважав, що в систему українського виховання входить родинне, розумове, фізичне та естетичне.

Великий філософ вперше виділив ідеал людяності, на якому базувалася мета всього сквородинівського життя та сутності виховання. Об’єктом виховання, на думку вченого, є мисляча, чуйна людина з гнучким розумом і чистими почуттями, яка не цурається свого краю, своєї нації, живе культурними здобутками власного народу. Український мудрець провідне місце у всебічному розвитку відводив розумовій освіті, яка допомагає людині пізнати себе, навколишній світ, суть щастя. Він обстоював рідну мову в школах, радив вивчати граматику, літературу, математику, фізику, механіку, музику, філософію, медицину та інші науки. Вчитель повинен бути прикладом для інших в усьому, вміти володіти голосом, викладати “прилично, тихо й без крику”, бути істинним носієм національної ідеї.

Пізнання самого себе мислитель розвиває у контексті виховного моменту. Пізнавати себе потрібно, по-перше, як поодинокую людину, своєрідну та індивідуальну, тільки на себе схожу; по-друге, як особу громадянську, тобто як члена нації або сина народу, що має свої звичаї, традиції, закони; по-третє, як людину взагалі, яку Бог створив по образу Божому [6, с. 154].

Г. Сковорода вважав, що у вихованні українця треба зважати не на соціальне становище дітей, а на їхню природу, нахили, інтереси, обдарування. Звідси мета виховання — це передусім формування вільної людини (вважатимемо національно свідомої) гармонійно розвиненої, яка відчуває себе щасливою та корисної для суспільства, здатною активно жити і боротися.

Першими вихователями дитини Сковорода називав батьків і зневажливо ставився до тих “напівбатьків” і “напівматерів”, які передоручали виховання своїх дітей іншим, порівнював їх із зозулями, що підкидають яйця в чужі гнізда. Фізичне виховання, вважав мудрець, повинно починатися ще

до народження дитини і полягати в здоровому способі життя батьків, у турботі про матір у період вагітності й вигодовування дитини. Фізичному вихованню дітей сприяють праця, вправи, режим і відпочинок, розваги, загартування організму

Особливу роль у всебічному формуванні особистості Сковорода відводив моральним якостям, зокрема любові до вітчизни, праці, людяності, дружбі, правдивості, чесності, скромності, силі волі, людській гідності. Обстоюючи принцип громадянськості у вихованні, вчений вважав, що ідеал людяності має відповідати інтересам народу, жититися з народних джерел і зберігатися у святах, звичаях, обрядах народу. Педагог різко виступав проти дворянсько-аристократичного виховання, а також надмірного плазування перед усім іноземним. Г. Сковорода в праці “Симфонія о народі” виділяє основоположні виховні завдання: утворити особистість, людину цілком незалежну, але у повній зовнішній і внутрішній гармонії; додати шляхетності громадському життю, налагодивши дружні стосунки між людьми; з’єднати добро кожного із загальним добром, ладом усієї держави [6, с. 99].

Продовжувачем виховних ідей Г. Сковороди став відомий закарпатський педагог *Олександр Духнович (1803–1865)*. Основою національного виховання, на думку вченого, повинно стати народознавство, людинознавство, закони розвитку природи й суспільства. У “Народній педагогії” О. Духнович радить виховувати дітей у дусі національної гордості ще змолоду, безперестанно навчати любити свій народ, не збайдужіти до своєї народності та національності [3, с. 60].

Навчаючи учнів в Пряшівській гімназії, прагнув виховувати їх у цілком національному дусі, плекати любов до рідного народу, громади, родини, пишатися, розвивати і примножувати багатство рідної мови, культури, мистецтва. У “Правилах для воспитанников общества св. Иоана Крестителя и Предтечи” вихователь чітко зазначає, що виховник “...должен почитать народность русскую, чисто сохранять веру и обряд предков” [4, с. 23]. Родинний і громадський аспект в системі національного виховання, за Духновичем, полягає у збереженні особистості свого національного “я”, рідної мови, матеріально-духовної культури, звичаїв та обрядів.

Львівський богослов і педагог *Іоан Бартошевський (1852–1921)* в одному з перших педагогічних видань “Педагогія руска або наука о воспитанію” так визначає сутність виховного процесу: “...Тую опіку и помощь котору люди доросли необходимо жертвовать мають для человека еще нерозвиненого щодо заспокоєня его так телесных як и духовых потреб...” [1, с. 301]. Джерела духовних потреб професор вбачає у порядній християнській родині, яка береже релігійні традиції, ретельно святкує роковини християнських свят, виконує старі та нові обряди.

Виділяє такі засоби виховного впливу: щоби виховник пізнав свій край родинний, його урядження, його добродійства, його історію; треба дитині ставити перед очі приклади любові до вітчизни з історії біблійної й родинного краю; у процесі творення патріотичних почуттів користати виховнику з усяких торжеств; треба йому вказувати на многії і великі добродійства; любов до малої і великої вітчизни ґрунтується на основах християнської моралі [1, с. 302]. Українське виховання, за І. Бартошевським, свідоме, патріотичне, християнське, що не містить погорди й зневажливого ставлення до інших народів. Бо Бог уділив кожній народності, кожній нації багато своїх дарів, ними треба тішитися, їх потрібно плекати і остерігатися від всякої несправедливості з боку інших народів, особливо великих імперій.

Національне виховання, на думку багатьох українських педагогів, передусім стосується багатовікових традицій виховання молодого покоління у дусі виховного ідеалу. Знаний в Європі та довгий час не визнаний в Україні професор Григорій Ващенко виділяв різні види виховних ідеалів: большевицький, християнський, загальноєвропейський, націонал-соціалістичний та національний український ідеал. Оскільки саме в сім'ї та родині, як осередку нації, формується особистість, для молодої людини особливо важливі моральні настанови, людяність, національна державницька ідея. Г. Ващенко вважав: "...Кожна нація живе самостійним державним і культурним життям, вільно розвиваючи й виявляючи свої творчі здібності й прагнучи до мирного співробітництва з іншими народами світу. Саме на цьому будується система українського виховного ідеалу, що „ має свої свої національні фізичні й психічні особливості, має своє призначення, а тому на засадах християнства й загальноєвропейської культури ...” [2, с. 100].

Виховний ідеал української молоді в усі часи формувався на загальнолюдських цінностях. Особливості національного виховання були зумовлені розвитком освіти, культури, літератури, мовної політики та будувалися на кращих родинних традиціях, громадських устоях, морально-етичних цінних орієнтаціях українців як європейського народу.

Ми живемо в XXI столітті і бачимо, що досягнути високого рівня духовності, стабільності, добробуту можна лише за умови, коли нація будує державу, а держава є гарантом розвитку нації. Перед державою постали нові проблеми: формування української людини з високо розвинутою національною свідомістю і самосвідомістю та створення еліти (духовно-політичної, освітньо-наукової, культурно-інтелектуальної). Перед нами стоїть проблема формування й плекання не просто особистості, а особистості національно свідомого українського громадянина. Тому освітня парадигма не лише змінюється, а й наповнюється новим синтезом: інтелектуалізму, раціоналізму, прагматизму з гуманістичною духовністю, у якій українське

родинне виховання з громадським акцентом стає основою формування національного світогляду особистості.

Фундаментом, методологічно-філософською основою, найважливішим засобом та джерелом формування характерів громадян, органічним компонентом усіх ланок та форм системи освіти стає національне виховання, а головною формою вираження його – українознавство.

Отже, головною метою національного виховання на сучасному етапі є набуття молодим поколінням історичного й соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, що віками розвивається в річищі світової цивілізації і культури.

Можемо констатувати, що етнічне самоусвідомлення є першоосновою, корінням патріотизму. А процес етнізації особистості починається з раннього періоду її життя – з сім'ї, яка має унікальні родинні традиції, атрибути, реліквії з яскравим національним забарвленням. Фундаментальне значення в процесі національної самосвідомості мають рідна мова й природа, фольклор, звичаї, традиції, ігри, обряди, народний театр. На вищому етапі національно-політичного самоусвідомлення, який припадає на підлітковий та юнацький вік і передбачає усвідомлення себе як частки нації, своєї причетності до неї як явища політичного, ключовими моментами виховання є відновлення історичної пам'яті та формування почуття національної гідності. Особливо важливу роль відіграє діяльність у молодіжних громадських, політичних організаціях та партіях, де чітко визначаються ідейні переконання, патріотичні почуття, формується націоналістичний світогляд.

Вважаємо, що питання національного виховання має ще багато недосліджених аспектів у змістовій структурі, історії становлення, методах, принципах, формах організації та засобах, які потребують глибокого дослідження та наукового обґрунтування.

-
1. *Бартошевський І.* Педагогія руска або наука о воспитанію. Львов, 1891.
  2. *Ващенко Г.* Виховний ідеал. Полтава, 1994.
  3. *Духнович О.* Народная педагогія в пользу учителей и училищ сельских. Львов, 1857.
  4. *Повість минулих літ.* Київ, 1989.
  5. *Родинна педагогіка: Навч.-метод. посіб. К., 2002.*
  6. *Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 -х т. К., 1974.
  7. *Стельмахович М.* Сім'я та родинне виховання в Україні з найдавніших часів до ХІХ ст. // *Рідна школа.* 1992. № 3–4.
  8. *Суханов І.* Обычай, традиции и преемственность поколений. М., 1976.

9. Українська загальна енциклопедія // За ред. І. Раковського. Львів, Станіславів, Коломия. 1933.
10. Ушинський К. Про народність у громадському вихованні. Вибрані пед. твори. К., 1989.

THE PECULIARITIES OF YOUNG PEOPLE NATIONAL EDUCATION: HISTORICAL ASPECT

Vira Lysak

*Commercial Academy of L'viv,
Tuhan-Baranovs'ky Str. 10, UA – 79005 L'viv, Ukraine*

The author analyses peculiar features and specificity of young people national education and investigates its formation from the oldest times to nowadays. She determines kin, family, community as the transmitters of national consciousness and self-consciousness in the educational process.

Key words: national education, family education, social education, national consciousness and self-consciousness.

Стаття надійшла до редколегії 10.06.2008

Прийнята до друку 25.09.2008